

ספרי' - אוצר החסידים - ליובאוויטש

קובץ
שלשלת האור

שער
שלישי

היכל
תשיעי

לקוטי שיחות

על פרשיות השבוע, חגים ומועדים

•

מכבוד קדושת

אדמו"ר מנחם מענדל

זצוקלה"ה נבג"מ זי"ע

שניאורסאהן

מליובאוויטש

•

חוקת

(חלק כח שיחה ב)

יוצא לאור על ידי מערכת

"אוצר החסידים"

ברוקלין, נ.י.

770 איסטערן פארקוויי

שנת חמשת אלפים שבע מאות שמונים וחמש לבריאה

מחזור הראשון של לימוד הלקוטי שיחות
שבוע פרשת חוקת, ג"ט תמוז, ה'תשפ"ה (ב)

LIKKUTEI SICHOT

Copyright © 2025
by

KEHOT PUBLICATION SOCIETY®
770 Eastern Parkway / Brooklyn, New York 11213
(718) 774-4000 / FAX (718) 774-2718
editor@kehot.com / www.kehot.org

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior permission from the copyright holder.

Kehot Publication Society® and the Kehot logo are registered trademarks of Merkos L'Inyonei Chinuch.

For dedications of the weekly Sichos, please contact us at: dedications@kehot.com

חוקת ב

„ויתפלל אברהם גו“, ווי ס'איז מוכח פון תנחומא?⁷

[ועוד: אָט דער לימוד פון אברהם איז אַ משנה אין מסכת ב"ק⁸, אַז „אע"פּ שהוא נותן לו (בשעת איינער האָט חובל געווען בחבירו איז כאָטש אַז ער האָט אים באַצאָלט אַלע חמשה דברים) אין נמחל לו (מן הצער של הבושת שביישו¹⁰) עד שיבקש ממנו שנאמר¹¹ ועתה השב אשת וגו'¹² ומנין שאם לא מחל לו שהוא אכזרי¹³ (אָדער ווי די

א. בפרשתנו, דערציילט די תורה (די פרשה פון נחש הנחושת)¹: „וידבר העם באלקים ובמשה גו' וישלח ה' בעם את הנחשים גו' ויבא העם אל משה ויאמרו חטאנו גו' התפלל אל ה' ויסר מעלינו את הנחש ויתפלל משה בעד העם“.

שטעלט זיך רש"י אויף די ווערטער „ויתפלל משה“ און איז מפרש: מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה² שלא היא אכזרי מלמחול. וי"ג „אכזרי למחול“³.

דער מקור פון דעם פירוש איז אין תנחומא⁴ און דאָרט ווערט געזאָגט: „להודיע ענותנותו של משה שלא נשתהה לבקש עליהם רחמים ולהודיען כח התשובה כיון שאמרו חטאנו מידי נתרצה להם שאין המוחל נעשה להם אכזרי וכה"א⁵ ויתפלל אברהם אל האלקים וירפא האלקים את אבימלך ואת גו'“ (און דערנאָך ברענגט ער נאָך אַ פסוק וואָס שטייט ביי איוב).

ועפ"ז צריך להבין: פאָרוואָס זאָגט רש"י „מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה“ בשעת מען קען דאָס שוין אָפלערענען פון דעם פריערדיקן פסוק

(1) כא, ה"ז.

(2) בדפוס שני ובכמה כתי" רש"י (שתח"י) „שמבקשים ממנו חסו". ובכתי" א' „רחמים להתפייס“.

(3) כן הוא בדפוס ראשון ובכמה כתי" רש"י (שתח"י). ונראה יותר כדלקמן ס"ו.

(4) פרשתנו יט. ועד"ז בכמדבר פ"ט, כג. וראה לקמן הערה 7.

(5) וירא כ, יז.

(6) כ"ה בתנחומא. ובכתוב: אלקים.

(7) במ"כ לבמדב"ר שם: בתנחומא גרס מ"אן שלא יהי' המוחל אכזרי. ולפנינו בתנחומא ליתא (וכמו שהעיר בעץ יוסף לתנחומא שם). אבל כ"ה ביל"ש עה"פ (כא, ז). וליתא שם ההמשך „וכה"א ויתפלל אברהם גו'“. ובתנחומא (באבער) פרשתנו מו: ללמדך שאין המוחל נעשה אכזרי. וגם שם ליתא ההמשך „וכה"א ויתפלל אברהם גו'“. אבל בכל אופן צריך ביאור דהרי רש"י לא כתב כאן רבותינו דרשו וכיו"ב, ובפשטות הכתובים ה"ז מוכח לכאורה גם מאברהם.

(8) צב, א.

(9) כ"ה ברמב"ם הל' חובל ומויק פ"ה ה"ט. וטשו"ע חו"מ ס' תכב. וראה לקמן הערה 27 – פ"י הראב"ד והמאירי.

(10) ל' הטור חו"מ שם (וראה ב"ח ופרישה שכ"ה הנוסחא המדוייקת) – ע"פ ברייתא ב"ק שם (וראה פרש"י שם. ועד"ז במאירי שם). וראה פרישה שם, ובסמ"ע לשו"ע חו"מ שם עוד גירסא „מן הצער והבושת“. ואכ"מ.

(11) וירא כ, יז.

(12) כ"ה במשנה שבמשניות (פ"ח מ"ז), שבש"ס בבלי ובע"י. ובירושלמי (פ"ח ה"ז) הובא גם ההמשך „האיש כי נביא הוא“. וראה שינויי נוסחאות למשניות ב"ק שם.

(13) כ"ה במשנה בש"ס בבלי ובע"י. וכ"ה במפרשי הש"ס.

די אידן האָבן געזאָגט „חטאנו כי דברנו בה' ובך התפלל אל ה'“;

משא"כ באַ אבימלך איז ניט געווען קיין בקשת מחילה: זיין זאָגן¹⁷ „מה עשית לנו ומה חטאתי לך כי הבאת עלי ועל ממלכתי חטאה גדולה מעשים אשר לא יעשו עשית עמדי . . מה ראית כי עשית את הדבר הזה“ האָט ניט דעם תוכן פון בקשת מחילה, ואדרבא – נוסח של תביעה מאברהם,

[און אזוי איז אויך משמע פון פשטות הלשון בתוספתא¹⁸, אַ דאָרט איז ניט געווען קיין בקשת מחילה¹⁹: „החובל בחבירו אע"פ שלא ביקש החובל מן הנחבל הנחבל צריך שיבקש עליו רחמים שנאמר ויתפלל אברהם אל האלקים“];

און דערפאַר זאָגט רש"י אַז דוקא „מכאן (לערנט מען אַפ) למי שמבקשים ממנו מחילה שלא יהא אכזרי מלמחול“.

מען קען אָבער אזוי ניט פאַרענטפערן, וואָרום דעמאָלט ווערט אדרבא שטאַר-קער די תמי': פאַרוואָס לערנט מען ניט אַפּ פון „ויתפלל אברהם“, אַז אפילו אַ בקשת מחילה דאַרף מען ניט זיין קיין אכזרי מלמחול – (ומכש"כ לאחד בקשת מחילה).

צווייטע גירסא¹⁴ „ומנין שלא יהא המוחל אכזרי“ שנאמר ויתפלל אברהם אל האלקים וירפא אלקים את אבימלך וגו'¹⁵.

איז דאָך לפ"ז תמוה, פאַרוואָס רש"י איז מפרש בפשוטו של מקרא אַז דאָס לערנט מען אַפּ „מכאן“, באַ משה'ן, און ניט (ווי אין דער משנה, אַז מ'לערנט עס אַפּ) פון „ויתפלל אברהם אל האלקים“?

נאָכמער: אין דעם מאורע מיט אברהם איז דאָ נאָך אַ גרעסערער חידוש אין אופן וחוב המחילה: סיי מצד דעם חומר החטא – דאָס וואָס שרה אשתו איז צוגענומען געוואָרן לבית אבימלך איז לכאורה אַ גרעסערע פגיעה וצער¹⁶ ווי דאָס וואָס „דברו במשה“; און סיי מצד דער מחילה וסילוק העונש – דאָרטן שטייט ויתפלל אברהם גו' (און תיכף ומיד) וירפא אלקים גו', ובפרשתנו איז אין דעם געווען אַ תנאי, „עשה¹⁶ לך שרף . . והי' כל הנשוך וראה אותו וחי“, דער עונש האָט זיך ניט אַפּגעטאָן תיכף ומיד.

ב. לכאורה וואָלט מען געקענט זאָגן, אַז לויט פשוטו של מקרא (לערנט רש"י) איז דוקא בפרשתנו אַן ענין פון בקשת מחילה:

(17) וירא כ, ט"י.

(18) ב"ק פ"ט, יא.

(19) כן פירש במנחת כבורים לתוספתא שם בפ"י השני (וכן מפורש בספר חסידים סי' שס: אע"פ שלא בקש החובל מן הנחבל שיחזק צריך הנחבל כו'). אבל בפירושו הראשון כתב „אע"פ שלא ביקש החובל מן הנחבל שיתפולל בעדו אבל בקשת מחילה בעינן“ (וראה ספר חסידים סי' תשנד). וראה חסדי דוד (השלם) לתוספתא שם (ולפירוש השני בחסדי דוד „אי"נ קמ"ל שהוא לטובתו של הנחבל) שכיון שגם הוא צריך רחמים כו" – אין הענין בתוספתא שייך לכאן. וראה פני משה לירושלמי ב"ק שם.

(14) כ"ה במשנה שבמשניות ובמשנה שבירושלמי שם. וראה מלאכת שלמה למשניות שם ש"כ צ"ל וכן הגיה הר"ר יהוסף. וראה בפרטיות בשינויי נוסחאות למשניות שם.

(15) ראה בהנסמן בהערות שלפנ"ז, שינויי נוסחאות (איזה חלק מהכתוב נעתק במשנה).

(16) ראה מלאכת שלמה למשניות שם. ובמדרש הגדול לוירא שם, יז: ילמד כל אדם דרך ארץ מאברהם אבינו יש לך קשה יתר מזה שנוטלין אשתו בעל כרחו וכיון שביקש ממנו מחילה מחל כו'.

(16*) כא, ה.

די טענה פון אבימלך איז דאך גע-
ווען²³: „בתם לבבי . . עשיתי זאת” און
דער אויבערשטער האָט עס אָנגענומען,
„גם אנכי ידעתי כי בתם לבבך עשית
זאת ואחשוך גם אנכי אותך מחטוא
לי על כן לא נתתיך לנגוע אלי”²⁴,
והיינו, אַז ער האָט ניט געמיינט טאַן
אַן עוולה צו אברהם, און דערפאַר איז
דאָ ניט שייך די זאַך פון בקשת מחילה
(ומחילה).

און אַזוי איז משמע פון פסוק בדברי
ה' אל אבימלך „ועתה השב אשת האיש
כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחי” – ער
דאַרף בלויז אומקערן שרה'ן (דאָס אַליין
וועט שוין זיין גענוג אַז), „ויתפלל בעדך
וחי” און ווי רש"י איז מפרש „השב
אשת האיש – ואל תהא סבור שמא
כו' או ישנאך ולא יתפלל עליך כו' כי
נביא הוא ויודע שלא נגעת בה לפיכך
ויתפלל בעדך”.

אַבער פון פסוק²⁵ „ויקח אבימלך צאן
ובקר ועבדים ושפחות ויתן לאברהם
גו” וואָס דערויף זאָגט רש"י „כדי
שיתפייס ויתפלל עליו” איז מובן אַז
דאָ האָט זיך יאָ געפאַדערט בקשת
מחילה מצד אבימלך און אַ התפייסות
מצד אברהם²⁶, וכדמוכח אויך פון דעם
וואָס מ'געפינט ניט אַז אברהם האָט זיך

[אויך קען מען ניט אַיינלערנען לפי
הנ"ל, אַז פון „ויתפלל אברהם” איז בכלל
ניט מוכח אַז ער האָט מוחל געווען,
דיתכן אַז ער האָט געבעטן רחמים –
אַן דער בקשת מחילה פון אבימלך און
אַן דער מחילה מצדו, ע"ד תפלתו על
סדום וכו' (און אַזוי וועט מען לערנען
אויך דעם פירוש בתוספתא)

– וואָרום (נוסף אויף דעם דוחק
לפרש²⁰ אַז ער האָט מבקש רחמים גע-
ווען אע"פ אַז ער האָט אים ניט מוחל
געווען, איז) אויב אַזוי איז דאָך אויך
ניטאָ קיין הכרח אויפן לימוד מפרשתנו,
וואו עס שטייט פונקט דער זעלבער
לשון „ויתפלל משה” ווי באַ אברהם
(„ויתפלל אברהם”).

ועכצ"ל אַז פון „ויתפלל” איז אַ
הוכחה אַז ס'איז דאָ געווען דער ענין
המחילה²¹ – ובמילא קען מען אַפּלערנען
פון „ויתפלל אברהם” פונקט ווי פון
„ויתפלל משה”, והדרא קושיא לדוכתא,
כנ"ל].

ג. לכאורה יש לומר, אַז לויט רש"י²²
קען מען ניט אַפּלערנען פון „ויתפלל
אברהם”, ווייל דאָרט האָט זיך ניט
געפאַדערט קיין בקשת מחילה (מצד
אבימלך) און (במילא) ניט קיין מחילה
מצד אברהם:

20) ושאני סדום וכו' – שהקב"ה עוררו וכו'.

וראה פרש"י וירא יח, יז, ואכ"מ.

21) ראה מאירי במשנה: והוא שנאמר באבימלך כו' כלומר שתבקש ממנו עד שימחול לך בלב טוב כל כך שיהא מתפלל בעדך (וראה גם מדרש הגדול וירא שם). וראה בפרטיות במפרשי הש"ס, מפרשים למשניות והע"י בפי' הראי' המשנה.

22) וכן לגירסת התנחומא (באבער) ויל"ש (דלעיל הערה 7) דלמדן מכאן ולא הובא הא דויתפלל אברהם.

23) וירא כ, ה.

24) שם, ו.

25) שם, יד.

26) ולפ"ז מובן דזה שפי' רש"י „כי נביא הוא ויודע שלא נגעת בה לפיכך ויתפלל בעדך” אין הכוונה שאין צריך מחילה ופיוס מצד אברהם, אלא דאם הי' נוגע בה ח"ו לא הי' מועיל לאבימלך שום דבר. אבל פשיטא דגם כשלא נגע בה הי' צריך לפיוס דאברהם. וראה לקמן הערה 28.

מלמחול²⁹. אין תנחומא²⁹ איז דער לשון כנ"ל „שאינ המוחל נעשה (להם) אכזרי“, „שלא יהי המוחל אכזרי“³⁰ וכיור"ב, און עד"ז אין משנה³¹; רש"י איז אָבער משנה און זאָגט (ניט) „שלא יהא המוחל אכזרי“, (נאָר) „שלא יהא אכזרי מלמחול“³².

ויש לומר, אָז דער חידוש בזה איז (ניט אָזוי אין דער עצם מחילה, נאָר) אין דעם אופן המחילה.

די הסברה בזה: מחילה קען זיין אויף כמה אופנים, (ומהם: א) איינער איז מוחל דעם צווייטן דעם חטא וואָס ער איז באַגאַנגען קעגן אים בכדי דער צווייטער טער זאָל ניט נענש ווערן; (ב) ער איז אים מוחל ניט נאָר ווייל ער וויל אים פאָר-היטן פון אָן עונש, נאָר ער האָט קיין טינא ניט בלבו; (ג) ס'איז אַ מחילה בלב שלם באופן אָז ער איז אינגאַנצן נתפייס געוואָרן – דער נמחל איז „מרוצה וחביב לפניו כקודם החטא“³³.

בסגנון אחר קצת: אין דעם ערשטן אופן איז ער מוחל יענעם חטא, וואָס

(29) ועד"ז בתנחומא באבער (שבהערה 7) ובבמדב"ר (שבהערה 4).
(30) מ"ב ויל"ש שבהערה 7.
(31) ב"ק שם.

(32) להעיר שעד"ז הוא הלשון ברמ"א או"ח סי' תרו ס"א. שו"ע אדה"ז שם ס"ד. אגה"ת פי"א (ק, א). ובשו"ע חו"מ שם: ואסור לנחבל להיות אכזרי מלמחול. וראה הלשון בטור שם. וראה לקמן הערה 61.

(33) ע"ד לשון אדה"ז באגה"ת רפ"ב לענין כפרה לפני ה'. וראה גם רמב"ם הל' תשובה פ"ז ה"ד ש"הבעל תשובה. . אהוב ונחמד הוא לפני הבורא כאלו לא חטא מעולם. – ולהעיר מהחידוש „מעולם“ (ועד"ז הוא באגה"ת פ"א – צא, רע"א) – לא רק בנוגע להחטא עליו שב. וראה לקו"ב בספר התניא (ח"ב ע' נט ואילך). אגה"ת עם ליקוט פירושים כו' (ע' עח ואילך). לקו"ש ח"ט ע' 394 הערה 20.

אָפּגעזאָגט צו אָננעמען אבימלך'ס מתנה²⁷.

און ס'איז מובן בפשטות וואָס מ'דאַרף (בקשת מחילה ו) פיוס: וויבאַלד אָז סו"ס האָט דאָך אבימלך חוטא געווען (ובחטא חמור ביותר) כלפי אברהם (און כוונת אבימלך ענדערט עס ניט), ובמילא פאָדערט זיך בקשת מחילה^{27*} מצד אבימלך און התפייסות מצד אברהם²⁸.

– והקושיא במקומה עומדת: פאָרוואָס זאָל מען ניט אָפּלערנען פון „ויתפלל אברהם“ – „מכאן. . שלא יהא אכזרי מלמחול“?

ד. וועט מען דאָס פאָרשטיין בהקדם הדיוק אין לשון רש"י „שלא יהא אכזרי

(27) בשטמ"ק (ב"ק שם) בשם גאון „אבל צערו אע"פ שמשלם לו את הצער אפילו יהא נותן לו כל ממון שבעולם אינו נמחל לו עד שיבקש ממנו, דצערא דגופא לא קא מחיל משום אגר ממונא“ ובמאירי שם (והובא גם בשטמ"ק משמו) גורס כן במשנה „אע"פ שהוא נותן לו כל ממון שבעולם אינו נמחל לו עד שיבקש ממנו שנאמר כו““. ובחי' האבי"ד (שהובא בשטמ"ק שם) מפרש „ואע"פ שנתן אבימלך לאברהם אלף כסף וצאן ובקר אע"פ"כ לא נתרפא עד שנתפלל בעדו“*; והיינו שנתנית המתנות כו' של אבימלך לא היתה מספקת לפייסו. אבל בפשוטו של מקרא, אין הפרש לכאורה באיזה אופן באה בקשת פיוס ומחילה. ובפשטות יש לומר שנתנית המתנות היתה ביחד עם בקשת מחילה בכדי שתתקבל מחילתו – „כדי שיתפייס ויתפלל עליו“.

(27*) וכן מפורש בשו"ע אדה"ז חלק חו"מ הל' נזקי גוף ונפש סי': החובל כו' אפילו שלא בכוונה כו' אין מתכפר לו עד שיבקש ממנו וימחול לו כו'. (28) וכן מוכח מזה גופא שהי' צורך שאברהם יתפלל בעדו ולא רפאו הקב"ה יתכף כשהחזיר את שרה – ראה בפירוש הראי' מאברהם בהנסמן לעיל הערה 21 ובנ"כ טושו"ע חו"מ שם.

(* כ"ה בחי' הראב"ד הנדפס מכת"י (ירושלים), תשכ"ג) ובשטמ"ק שם: שהתפלל אברהם בעדו.

אברהם: ויתפלל אברהם אל האלקים), נאָר דער פסוק איז מוסיף ומדגיש (ויתפלל משה) בעד העם³⁵ – אים איז געווען נוגע דער מצב פון דעם עם – ער איז געווען אויסן ניט בלויז עס זאָל בטל ווערן דער עונש (פון די נחשים כו'), נאָר אַז עס זאָל נתתקן ווערן דער מצב פון דעם עם.

און דערפאַר איז דער פסוק ממשך, אַז אויף דעם איז געקומען דער ענטפער פון דעם אויבערשטן „עשה לך שרף“: „לך“ לויט פשוטו של מקרא מיינט „משלך“³⁶ (ע"ד ווי רש"י³⁷ טייטשט באַ „עשה לך שתי חצוצרות כסף“) – ולכאור-רה, וויבאַלד אַז דאָס איז נוגע צו אידן, וואָס „דברו בה' ובמשה“, וואָלט דאָך מער מתאים געווען אַז דער שרף זאָל זיין דוקא משלהם, משל ציבור,

נאָר דערמיט האָט דער אויבערשטער אָנגעוויזן משה'ן אַז ער זאָל טאָן אין אַן אופן (לך – משלך) אַז ס'זאָל זיין ניכר אַז ס'איז אים נוגע די זאָך,

וואָס באַווייזט אַז ער איז אין דעם מצידם.

וואָס דאָס איז געווען די מטרה פון עשיית נחש הנחושות, ניט (נאָר) אויף פועל'ן די רפואה פון אידן, נאָר אויף

האָט פוגע געווען דעם מוחל; אין דעם צווייטן אופן איז ער מוחל דעם מענטשן וואָס האָט זיך פאַרזינדיקט; אין דעם דריטן אופן – אויך ערקר החטא מעיקרו, ס'בלייבט ניט קיין רושם כלל³⁴.

און די נפק"מ בפועל צווישן זיי איז: בשעת ער איז אויסן בלויז אַז יענער זאָל ניט נענש ווערן צוליב דעם באַגאַנגע-נעם חטא, איז ער במחילתו זיך משתדל נאָר אויף וויפל דאָס איז נוגע דעם עונש אויפ'ן צווייטן דורך דעם חטא פרטי: אָבער באופן הב' ובפרט ווען די מחילה איז בלב שלם איז אים נוגע די טובה פון דעם צווייטן, איז די מחילה באופן אַז ער לייגט זיך אין דעם אַריין ביתר שאת, ביז צו פועל זיין אַז דער צווייטער זאָל זיין (ווערן) אינגאַנצן כדבעי. ביז אַזוי ווי איידער ער איז באַגאַנגען די עולה (כלפי אים), „כבודם החטא“.

ה. און דאָס איז דער חילוק צווישן „ויתפלל אברהם“, די מחילה פון אברהם, און די מחילה שבפרשתנו:

באַ אברהם שטייט „ויתפלל אברהם אל האלקים וירפא אלקים את אבימלך גו' וילדו“ – די תפילה ובקשת אברהם איז געווען בנוגע רפואתו של אבימלך כו', אַז עס זאָל אַראָפגענומען ווערן דער עונש וואָס איז געקומען אויף אבימלך וב"ב.

בפרשתנו שטייט (ניט נאָר סתם „ויתפלל משה אל ה'“ (ווי ביי תפלת

35) ד, בעד העם" מיותר, שהרי זה בא בהמשך לבקשת העם, התפלל אל ה' ויסר מעלינו את הנחש" (וכמו שלא נאמר ד, ויתפלל אברהם . . בעד אבימלך), אבל אין הכוונה להכרחו של רש"י הוא רק מהתיבות „בעד העם“ (כי אז הול"ל „וגו“) כ"א מכל הפרשה – ראה לקמן הערה 44. 36) ע"ד הש"ס – ראה ע"ז מד, א. ובארוכה – יומא ג, סע"א ואילך.

37) בהעלותך יו"ד, ב. ולכן אין רש"י צריך לפרשו עוה"פ כאן בפרשתנו.

34) ראה יומא פו, סע"א בחטא שבין אדם למקום, דבתשובה מאהבה „נעקר עונו מתחלתו“ (פרש"י שם ד"ה כאן), משא"כ בתשובה מיראה ש, מקצת שמו עליו" (פרש"י שם ד"ה וכתוב ארפא). ולהעיר מצפנ"ל להל' תשובה פ"ב ה"ב בסופו דיש נפק"מ בין ג' תשובות מאהבה, מיראה וע"י יסורין. עיי"ש. וראה לקו"ש ח"ז ע' 185 ואילך.

זָאָל נִיט זײַן קײַן אַכּוּר (בְּכַלְל), דֵּהײַנו, בְּשַׁעַת מַאיִז נִיט מוּחַל דַּעַם צוּוײַטן און צוּלִיב דַּעַם בְּאַקוּמט ער אָן עוּנש אִיז דַּאָס אָן אַכּוּרִיט, און דַּאָס – אַז דַּער מוּחַל זָאָל נִיט זײַן קײַן „אַכּוּרִי“ – ווײַס מען טאַקע⁴² פּוֹן „וּיִתְפַּלֵּל אַבְרָהָם“⁴³;

און דער חידוש אין דעם ענין שבפרשתנו איז, וואָס „מכאן“⁴⁴ לערנט מען אָפּ „שלא יהא אכזרי מלמחזול“: דער לשון רעדט נישט וועגן דעם גברא (בכלל) [אַז דער מוחל זאָל נישט זיין קיין „אכזרי“ ובמילא איז ער עם מוחל, (ווייל אויב ער וועט אים נישט מוחל זיין וועט ער האָבן אָן עונש)], נאָר בשייכות צו פּעולת המחילה, אַז אין דעם ענין המחילה „לא יהא אכזרי (מלמחזול)“, אַז די מחילה גופא זאָל נישט זיין באופן אַז ער איז „אכזרי“:

מעורר זיין אידן אַז ס'זאָל זיין „ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים“³⁸ – זיי זאָלן תשובה טאָן נישט נאָר בנוגע הדיבור והשייך אל זה – נאָר³⁹ שיעבוד הלב לשמים (וואָס דערפאַר איז געווען דער ציווי³⁹ „ושים אותו על נס“ און „והי' אם נשך הנחש את איש והביט אל נחש הנחשת וחי“, ווי רש"י איז מבאר די פסוקים בהמשך הפרשה⁴⁰).

און דאָס איז דער טעם פאַרוואָס די רפואה איז נישט געקומען גלייך נאָך תפלת משה ווי באַ „ויתפלל אברהם אל האלקים (און גלייך) וירפא אלקים את אבימלך גו“ – נאָר דורך „ויעש משה ג' וישימהו על הנס ג' והביט“, וואָרום די כוונה איז נישט נאָר העדר העונש, נאָר (אויך) בריינגען די אידן צו תשובה⁴¹ – „משעבדין את לבם לאביהם שבשמים“.

1. און דאָס איז דער דיוק לשון רש"י „מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה שלא יהא אכזרי מלמחזול“, נישט „שלא יהא המוחל אכזרי“ (סתם):

דער לשון „שלא יהא המוחל אכזרי“ רעדט וועגן דעם גברא עצמו – אַז ער

42) ורש"י לא הוצרך לפרשו, כי אי"ז חידוש לגבי הנהגת אברהם, משא"כ בפרשתנו שזה מוסיף הבנה באופן רפואת בני" (כדלעיל סעיף ה). וראה לקמן הערה 46.

43) ולכאורה זוהי הכוונה בהמשנה להגירסא לפנינו „ומנין שאם לא מחל לו שהוא אכזרי שנאמר ויתפלל אברהם אל האלקים וירפא אלקים את אבימלך גו“. ויומתק גם זה שמביא המשך הכתוב „וירפא אלקים“ – ראה מאירי שם: ואם לא מחל לו נקרא אכזרי הואיל ובקש ממנו כראוי שנמצא שאינו חושש על עונש חבירו. ועיי"ש המשך לשוננו. וראה חדא"ג מהרש"א למשנה ב"ק שם.

44) היינו מכללות המשך הסיפור (כדלעיל בפנים סעיף ה). ולכן מעתיק רש"י מהכתוב רק התיבות „ויתפלל משה“ (מבלי להוסיף „וגו") – כמדובר כמה פעמים (ראה ס' כללי רש"י קה"ת תש"מ) פ"ו. וש"נ) דכאשר כוונת רש"י היא לכללות הענין – מעתיק רק התחלת הענין, ואינו מוסיף (גם) „וגו". והטעם, כי אז אפשר לטעות שכונתו רק להמשך התיבות באותו הפסוק (וכמו בנדוד"ד – „בעד העם"), ולא לכל המשך הענין.

38) ל' רש"י כא, ת: אמרו רבותינו. ובא בהמשך לבאר ולהסביר דבריו לפני"ז „שלא הי' ממנה נשוך הנחש להתרפאות אלא א"כ מביט בו בכוונה", שפירושו לא הבטת אל „נחש הנחשת" מצ"ע בכוונה, אלא הסתכלות כשהוא על נס, כלפי מעלה כו' – ראה בהנסמן בהערה 40.

39) ראה הערה 33 בנוגע לדיוק „מעולם“ – ואולי (גם) זה המקור לחידוש זה.

39*) כא, ח"ט.

40) וראה לקו"ש ח"ג ע' 73 ואילך.

41) וזהו גם הטעם שנעשה בדמות נחש לעורר אותם ביותר לחזור בתשובה ע"י שרואה את הדבר שהזיקו (גויא' לפרש"י שם. וראה לקו"ש שם).

צדקה לעני בסבר פנים רעות – שאינד זכותו אפילו נתן לו אלף זהובים⁴⁸.

ז. ע"פ כל הנ"ל קען מען אויך מבראר זיין כמה שינויים בלשון הרמב"ם – בנוגע צום ענין הנ"ל, אַז דער מוחל זאָל ניט זיין קיין אכזרי און מוחל זיין – וועלכן ער ברענגט (לכה"פ) דריי מאָל⁴⁹:

אין הל' דיעות⁵⁰: „כשיחטא איש לאיש לא ישמטנו וישתוק כו' אלא מצוה עליו להודיע כו'“, און פירט אויס „ואם חזר ובקש ממנו למחול לו צריך למחול ולא יהא המוחל אכזרי שנאמר⁵¹ כו'“.

אין הל' תשובה⁵²: אסור לאדם להיות אכזרי ולא יתפייס אלא יהא נוח לרצות וקשה לכעוס ובשעה שמבקש ממנו החור-טא למחול מוחל בלב שלם ובנפש חפצה.

אין הל' חובל ומזיק⁵³: ואסור לנחבל להיות אכזרי ולא ימחול (לו⁵⁴) אין זו

ווען די מחילה איז נאָר צוליב אַראָפֿ-נעמען דעם עונש איז דאָס ניט קיין אמת'ע מחילה, ס'איז אַן אכזריות/דיקע מחילה, ווייל דער מוחל האָט אַ טינא בלב, קפידא וכיו"ב אויפ'ן נמחל; בשעת אָבער ער איז אים מוחל בלב שלם⁴⁵, דעמאָלט איז דאָס אַ מחילה וועלכע איז ריין פון „אכזריות“⁴⁶.

נאָכמער איז דאָס גלאַטיק לויט דער גירסא⁴⁷, „אכזרי למחול“ – אכזרי אין דער מחילה.

לויט דער גירסא איז אויך מובן – ווי אַזוי קומט דער מעתיק פרש"י ענדערן צו „מלמחול“ – ווייל ער האָט ניט פאַר-שטאַנען ווי קען זיין צוזאַמען „אכזרי“ און „למחול“ – האָט ער צוגעשריבן אַ ״ח״ם – „מלמחול“.

משא"כ את"ל להיפך, אויב רש"י האָט געשריבן „מלמחול“ – ווי קומט דער שינוי (– טעות), „למחול“!?

ודוגמא ומעין אכזרי במחילה – הנותן

48 רמב"ם הל' מת"ע פ"י ה"ד. וראה טושו"ע חיו"ד ס' רמט ס"ג (בשינוי לשון. ואכ"מ).

49 בשייכות לבקשת מחילה. וראה רמב"ם הל' ת"ת פ"ז הי"ג בנוגע להנהגת ת"ח „וחסידים הראשונים“. ובכ"מ ברמב"ם באופן כללי – דישראל רחמנים הם ואין אכזריות מצוי' אלא בעכו"ם (ראה הל' איסורי ביאה פ"ט הי"ז. הל' מתנות עניים פ"ה ה"ב. סוף הל' עבדים. ועוד). 50 פ"ו ה"י.

51 ומביא הכתוב דפ' וירא „ויתפלל אברהם אל האלקים“. וראה רמב"ם ספר המדע – ירושלים, תשכ"ד – בשינויי נוסחאות, שלכמה גי' הובא גם המשך הכתוב. עיי"ש.

52 פ"ב ה"י.

53 פ"ה ה"י.

54 כ"ה בכמה כתי' דהרמב"ם (ראה רמב"ם הוצאת פרענקל, וב„ילקוט ש"נ" שם). ובכמה כתי' ודפוסים ליתא „לו“. וראה לקמן בפנים סעיף ט.

45 „שלא יהא אכזרי מלמחול“ משמעו (גם) שלא ימנע עצמו מלמחול עוד הפעם ועוד הפעם.

46 ולכן כתב רש"י בלשון „שלא יהא אכזרי מלמחול“, ולא בלשון „שימחול מחילה גמורה“, וכיו"ב – להורות הכרח הדבר עד כדי כך שבלעדו ה"ה אכזרי.

ומה שכתב רש"י שזהו לימוד והוראה לכל („מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה שלא יהא אכזרי מלמחול“) ולא כפשט הכתוב (סיפור שמשח לא ה"י ח"ו) אכזרי מלמחול) – כי לאחרי כל מה שנאמר בתורה לפני"ז ביחס של משה לבנ"י, איך שמסר נפשו עליהם, ובפרט לאחרי תפילתו ובקשתו בפ' שלח (במרגלים) ופ' קרח, אין הנהגה זו חידוש בנוגע למשה. ועכצ"ל, דזה שהתורה סיפרה זה בפרטי הדבר הוא – בכדי ללמד, כ"ה אכזרי – מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה שלא יהא אכזרי מלמחול.

47 נסמן לעיל הערה 3.

שורה של שלשה בני אדם כו' לא נתרצה להן מביא לו שני' ושלישית כו' 57 – און ער זאָגט דאָ אַנדערע פרטים: „אלא יהא נוח לרצות וקשה לכעוס ובשעה שמבקש ממנו החוטא למחול מוחל בלב שלם ובנפש חפיה ואפילו הצר לו וחטא לו הרבה לא יקום ולא יטור וזהו דרכם של זרע ישראל ולבם הנכון כו'.

ג) די דיוקי הלשונות: אין הל' דיעות זאָגט ער „ולא יהא המוחל אכזרי“, אין הל' תשובה „אסור לאדם להיות אכזרי“, אין הל' חובל ומזיק „ואסור לנחבל להיות אכזרי“.

ד) ועד"ז אין המשך הלשון: אין הל' תשובה „אסור לאדם להיות אכזרי ולא יתפייס“, אין הל' חובל ומזיק „אסור לנחבל להיות אכזרי ולא ימחול (לו)“, און אין הל' דיעות קומט בכלל ניט קיין הוספה.

ח. ויש לומר הביאור בזה ע"פ הנ"ל:

אין צורך המחילה זיינען פאָראַן דריי אופנים וחלוקות:

א) אין הל' חובל ומזיק רעדט דער רמב"ם דעם גדר אין מחילה ווי ס'איז אַ דין אין „חובל ומזיק“, פאָרבונדן מיט דער חבלה והיזק – כדי עס זאָל נתכפר ווערן די עבירה פונעם צווייטן אידן און ער וועט דורכדעם באַפרייט ווערן פון דעם עונש.

ב) אין הל' תשובה רעדט דער רמב"ם דעם גדר אין מחילה ווי ס'איז נוגע (ניט אַזוי צו דעם חטא ועונש פרטי, נאָר) צו דער תשובה פון דעם אדם החוטא, כדי די תשובה פונעם נמחל זאָל זיין כדבעי:

דרך זרע ישראל אלא כיון שביקש ממנו החובל ונתחנן לו פעם ראשונה ושני' וידע שהוא שב מחטאו וניחם על רעתו ימחול לו וכל הממהר למחול הרי הוא משוכח ורוח חכמים נוחה הימנו.

דאָרף מען פאָרשטיין דעם טעם פון די שינויי הלשונות והפרטים אין די דריי ערטער:

א) אין הל' דיעות שטייט „ואם חזר ובקש ממנו למחול לו צריך למחול ולא יהא המוחל אכזרי כו'“, משא"כ אין הל' תשובה און אין הל' חובל ומזיק ווערט עס געזאָגט בלשון אסור – „אסור⁵⁵ לאדם להיות אכזרי“, „אסור לנחבל להיות אכזרי“?

ב) אין הל' חובל ומזיק רעדט דער רמב"ם אָרום די פרטים ווען און ווי אַזוי ער זאָל מוחל זיין: „כיון שבקש ממנו החובל ונתחנן לו פעם ראשונה ושני' וידע שהוא שב מחטאו וניחם על רעתו ימחול לו“, אָבער אין הל' תשובה (ועד"ז בהל' דעות) ברענגט ער ניט די תנאים ופרטים לגבי דעם מוחל, אַז ער זאָל מוחל זיין נאָך בקשת מחילה ב' פעמים כו' (מעין זה זאָגט ער אין דער פריער-דיקער הלכה⁵⁶ לגבי דעם מבקש מחילה, „לא רצה חבירו למחול לו מביא לו

55) לכמה גי' התחלת ההלכה בהל' תשובה שם היא „לפי שאסור“ וכיו"ב. ולפי' קאי על הנאמר בהלכה לפני' דכשלא רצה למחול לאחר פעם שלישית „הוא החוטא“ – ראה רמב"ם ספר המדע הנ"ל.

אבל לרוב גי' התחלת ההלכה היא (כנדפס) „אסור לאדם כו'“. ולפי' י"ל שקאי גם על פעם הא'. וראה חבור התשובה להמאירי מאמר א (משיב פנש) פ"א (ע' 209). וראה לקמן בפנים ובהערה 61.

56) הל' תשובה שם ה"ט.

57) ראה ב"ח, פרישה, סמ"ע (סק"ה) בחו"מ שם (ס"ט תכב).

איים דעם ערשטן מאָל זאָל ער ניט האָבן קיין אכזריות בלבו און מוחל זיין⁶¹.

משא"כ אין הל' חובל ומזיק – דאָרט רעדט דער רמב"ם וועגן דעם (אופן ו)גדר אין מחילה וואָס איז נוגע צו דער כפרת החובל אויף דעם חטא, און ווי ער זאָגט דאָרט אין דער פריערדיקער הלכה⁶², „אין מתכפר לו ולא נמחל עונו עד שיבקש מן הנחבל וימחול לו“.

און דערפאַר איז דאָ נוגע „כיון שבקש ממנו החובל ונתחנן לו פעם ראשונה ושני' וידע שהוא שב מחטאו וניחם על רעתו ימחול לו“, אַז דוקא ווען ער זעט דורך יענעמס השתדלות והכ־נעה אַז „שב מחטאו וניחם על רעתו“ – דעמאָלט איז מתאים ער זאָל אים מוחל זיין בכדי ס'זאָל יענעם נתכפר ווערן דער חטא און ער זאָל ניט נענש ווערן פאַר דעם.

61) ראה חבור התשובה להמאירי שם ובהנסמן לעיל הערה 57.

ווי"ל שהוא גם החידוש בפרשתנו – לפי התנחומא (באבער), במדבר' ויל"ש שם (נסמן לעיל הערה 4, 7) – „מיד נתרצה להם שאין המוחל נעשה אכזרי“, והיינו שמצד זה שאין המוחל נעשה אכזרי (בעצמו) יש למחול מיד*.

[ועפ"ז אולי י"ל שהמשך במדרשים „ומנין שאם סרח כו“ – שנקרא חוטא אם אינו מוחל לו – מדובר בפעם הג', ככרמב"ם הל' תשובה שם ה"ט. וראה חבור התשובה להמאירי שם].

ובשו"ע אדה"ז (שבהערה 32) ס"ד „והמוחל לא יהי' אכזרי מלמחול אלא ימחול לו מיד“, אף שכתב לפני' ס"ב דהמפיס ילך פעם ב' ופעם ג', ובאגה"ת פ"א „שצריך האדם למחול תיכף ומיד שמבקשים ממנו מחילה ולא יהא אכזרי מלמחול ואם ביקש ממנו ג"פ כו“. ואכ"מ.

62) בהל' חובל ומזיק שם ה"ט.

דורכדעם⁵⁸ וואָס דער מוחל איז דעם צווייטן מוחל (במחילה גמורה), וועט דער צווייטער – ע"י התשובה שלו – זיין „מרוצה³³ וחביב . . כקודם החטא“, נקי ורצוי לגמרי⁵⁹.

ג) אין הל' דיעות רעדט דער רמב"ם ווי ס'איז אַ פרט אין דיעות – מדות של האדם⁶⁰, די מחילה ווי ס'איז נוגע צו די מדות פון דעם אדם המוחל עצמו.

וואָס דאָס איז וואָס דער רמב"ם פאָנגט אָן די הלכה אין הל' דיעות „כשיחטא איש לאיש לא ישתמנו וישתוק כו' אלא מצוה עליו להודיעו כו“: דער „לא ישתמנו“ און די מצוה „להודיעו“ איז ניט (אַזוי) מצד דעם חוטא נאָר מצד דעם איש הנפגע גופא, אַז ער זאָל אויף דעם צווייטן ניט האַלטן קיין שנאה בלבו, נאָר (אדרבה) „מצוה להודיעו ולומר לו כו“.

ובהמשך לזה זאָגט ער „ואם חזר ובקש ממנו למחול לו צריך למחול ולא יהא המוחל אכזרי“, ניט דערמאָנענדיק דערביי דעם איסור בדבר אָדער אַז ער זאָל אים מוחל זיין נאָך בקשת מחילה ב' או ג' פעמים, ווייל דאָ רעדט דער רמב"ם (בעיקר) וועגן דער טובה ותועלת פאַר דעם מוחל ו„דעות“ שלו; מצד דיעות ומדות המוחל איז „אם חזר ובקש ממנו למחול לו צריך למחול ולא יהא המוחל אכזרי“, אַז גלייך ווען ער בעט

58) ולהעיר מהענין דכמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם (משלי כו, יט).

59) להעיר מחובת הלבבות שער התשובה פ"ז קרוב לסופו, דמשמע שבאם לא שב מהעבירות שבין אדם לחבירו גם תשובתו על העבירות שלו שבין אדם למקום אינה מועילה כ"כ. וראה לקו"ש ח"י ע' 177 הערה 40 (וראה שם בפנים ע' 180). וש"נ.

60) ובהל' דעות יש חילוק בין פ"ה ופ"ו – ראה

לקו"ש חכ"ז ע' 160 ואילך. ואכ"מ.

* אבל בתנחומא לפנינו, נעשה להם אכזרי, היינו ששייך לא להמוחל כ"א להנמחל.

אין הל' חובל ומזיק פאָדערט זיך בעיקר דער ענין המחילה וואָס איז פאָר-בונדן מיט דער פעולת החבלה בכדי לסלק העונש, דערפאָר איז דער לשון „אסור לחבל . . ימחול לו“⁶⁴;

אין הל' תשובה אָבער איז זיין מוחל זיין, כנ"ל, ניט מוגבל צו מסלק זיין בלויז דעם עונש פאָר דער פגיעה (צי דורך חבלה, מקלל און גוזל אָדער הקניט, ווי דער רמב"ם רעכנט דאָרט פריער), נאָר ער אַלס אַטם – אַלס איד וואָס איז אויסן טובתו של חברו, דאָרף „נתפייס“ ווערן (ניט בלויז למחול לו עד כדי סילוק העונש, נאָר) כדי (אויך) דער צווייטער זאָל צוקומען צו שלימות התשובה.

[ועפ"ז יש לתרץ די סתירה וקושיא אין דברי הרמב"ם (ווי דער לחם משנה פרעגט⁶⁵): אין הל' חובל ומזיק זאָגט דער רמב"ם „שהמזיק ממון חברו כיון ששלם מה שהוא חייב לשלם נתכפר לו“ – און ער דאָרף ביי יענעם ניט בעטן קיין מחילה: און אין הל' תשובה רעכנט דער רמב"ם צווישן די עבירות שבין אדם לחבירו וואָס „אינו נמחל לו לעולם עד שיתן לחבירו מה שהוא חייב לו וירצהו“, „או גוזלו וכיוצא בהן“?

וואָרום⁶⁶ ביי דעם סוג כפרת החטא

אין הל' תשובה אָבער רעדט דער רמב"ם וועגן מחילה וואָס איז נוגע צו כללות ושלמות התשובה פון דעם חובל וכו' – וואָס וועגן דעם זאָגט ער אין דער פריערדיקער הלכה⁶³, „אין התשובה ולא יום הכפורים מכפרין אלא כו' אבל עבירות שבין אדם לחבירו כגון החובל את חברו . . או גוזלו וכיו"ב אינו נמחל לו לעולם עד שיתן לחבירו מה שהוא חייב לו וירצהו אע"פ שהחזיר לו ממון שהוא חייב לו צריך לרצותו ולשאול ממנו שימחול לו כו'“

– דערפאָר איז ער ממשך אַז „אסור לאדם להיות אכזרי ולא יתפייס אלא יהא נוח לרצות כו'“ (הגם אַז לכאורה איז דאָס גאָר שייך צו די הלכות פון מדות ודיעות), ווייל די דרכי ואופני המחילה, אין אַן אופן פון „מוחל בלב שלם ובנפש חפצה כו'“ זיינען נוגע (אויך) צו שלימות התשובה פון חובל; ד.ה. אַז די מחילה דאָרף זיין ניט בלויז צוליב הסרת העונש פאָרן חטא פרטי, נאָר אַ מחילה שלימה ביז אַז ער ווערט מרוצה וחביב לפניו.

און דעריבער איז דאָ ניטאָ די הדגשה אויף בקשת המחילה ג' פעמים, נאָר „בשעה שמבקש ממנו החוטא למחול מוחל בלב שלם ובנפש חפצה“ וואָס דאָס ווייזט אַז ניט נאָר האָט ער אים מוחל געווען זיין חטא, נאָר ער איז אינגאָנצן מרוצה לפניו.

ט. און דאָס איז אויך דער טעם פון די אַנדערע שינויי הלשונות: אין הל' חובל ומזיק זאָגט ער „אסור לחבל להיות אכזרי ולא ימחול לו“ און אין הל' תשובה – „אסור לאדם להיות אכזרי ולא יתפייס“:

(63) ה"ט.

(64) ראה הערה 54.

(65) בהל' חובל ומזיק שם ה". וראה גם תוס' יוהכ"פ ליומא פה, ב ד"ה עבירות.

(66) בלח"מ ובתוס' יוהכ"פ שם מחלקים בין גזול ממון חברו ומזיק ממון חברו. ולכאורה מלשון הרמב"ם בהל' תשובה, „או גוזלו וכיוצא בהן“, וכן ממה שהוסיף (לאחר שכתב „אינו נמחל לו לעולם עד שיתן לחבירו מה שהוא חייב לו וירצהו“), „אע"פ שהחזיר לו ממון שהוא חייב לו (ולא „ממון שגזלו“ וכיו"ב) צריך לרצותו ולשאול

„בלב שלם ובנפש חפיצה“⁶⁹ און מוחל זיין מיד, ביז אַז אויך לגבי דער מחילה אויפן חטא פרטי פירט אויס דער רמב"ם אין הל' חובל ומזיק, „וכל הממהר למחול הרי הוא משובח ורוח חכמים נוחה הימנו“.

איז דאָך דערפון פאַרשטאַנדיק „עאכור"כ" במדתו של הקב"ה וואָס די „מחילה היא ממדת הרחמים ומדותיו הקדושות אינן בבחי' גבול ותכלית“⁷⁰, אַז ער איז ממחר למחול אידן אויף אַלע דברים בלתי רצויים, ובאופן של חן וחסד ורחמים בטוב הנראה והנגלה, וואָס דאָס גופא איז מעורר און העלפט די אידן אַז ישראל עושיין תשובה מיד, ומיד הן נגאלין⁷¹, בגאולה האמיתית והשלימה.

(משיחת ש"פ חוקת תשד"ח)

69) לשון הרמב"ם הל' תשובה שם ה"י.

70) אגה"ת פי"א. ע"ש.

71) רמב"ם הל' תשובה פ"ז ה"ה.

פאַר מזיק זיין (בלויו) ממון חברו, וועגן וועלכן ס'רעדט זיך אין הל' חובל ומזיק, איז ניט נויטיק קיין בקשת מחילה;

אַבער לגבי שלימות ריצוי האדם, ווי דאָס רעדט זיך אין הל' תשובה, איז יש לומר אַז אויף דעם פאַדערט זיך „לרצותו ולשאול ממנו שימחול לו“ אויך בנוגע היזק ממון חברו באיזה אופן שהוא⁶⁷.

יו"ד. ס'איז דאָך מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטיו לישראל⁶⁸. כשם ווי דאָס איז בנוגע צו אידן אַז „דרכם של זרע ישראל ולבם הנכון“ איז צו מוחל זיין

ממנו שימחול לו, משמע שבכל גיוני צריך לרצותו, ככפנים, וכבמפרשים שבהערה הבאה. – אבל בשו"ע אדה"ז הנ"ל (הערה *27) מחלק בין גוזל ומזיק (כלח"מ ותוס' יוה"כ"פ הנ"ל).

67) ראה גם שו"ת שתי הלחם סט"ו. ספר קובץ על הרמב"ם הל' תשובה שם.

68) תהלים קמז, יט. שמו"ר פ"ל, ט. וראה גם ירושלמי ר"ה פ"א ה"ג.

